

rođom, jer su mu obavljali sav privatno-pravni posao i djelovali na narod pomirljivo u njihovim privatno-pravnim razmiricama.

Popovi glagolaši pratili su i savremene događaje, u koliko su se ticali hrvatskoga naroda, pa su sastavljali kratke kronike, i tako obavještivali hrvatski narod i o raznim svjetskim događajima.

Za sav rad nijesu popovi glagolaši tražili nikakovo priznanje ni nikakove slave na ovom svijetu. Oni su sav svoj rad smatrali svetom svojom dužnosti i iščekivali su za ovaj svoj rad jedino priznanje onkraj groba pred prijestoljem božjim. Stoga i nijesu svojih duševnih proizvoda u starije vrijeme potpisivali i samo stoga mi ne doznajemo za imena naših najstarijih glagolskih književnika iz 14. i 15. vijeka.

Broj starih popova glagolaša stao je padati u 18. vijeku, dok ih u prvoj polovici 19. vijeka sasna nestade u hrvatskom narodu. Popove glagolaše istiskivao je iz hrv. naroda novi način obuke, koji se je provađao u novim osnovanim gimnazijama, kakve su počeli prvi osnivati kod nas po uzoru njemačkih i talijanskih Isusovci (u Zagrebu i Rijeci), a za njima Paulinci, Piariste i Franjevci. U tim novim gimnazijama bio je latinski jezik glavni predmet, a na stariji način obuke nije se nikakı obzir uzimao.

Crkvene knjige, kojima su se služili popovi glagolaši u svom crkvenom poslu, bile su isprva sve napisane, dapače još dugo iza kako su bile naštampane prve glagolske crkvene knjige, služili su se mnogi popovi glagolaši rukopisnim crkvenim knjigama. Mnogi žakni su takove crkvene knjige prepisali prije no su zaređeni bili, a mnogi su ih oporučno baštinili od starijih svećenika.

III. O jeziku, pismu i pravopisu.

Hrvatski glagolski spomenici napisani su dvojakim jezikom. Strogo crkvene knjige kao misali, brevijari, psaltiri, katkada lekcionari i rituali napisani su starim slovenskim jezikom, dotjeranim prema hrvatskomu izgovoru, dočim su ostali proizvodi hrvatske glagolske knjige napisani sa dosta rijetkim izuzecima narodnim hrvatskim jezikom.

Hrvati, primivši crkvene knjige od učenika braće Ćirila i Metoda, zamijenili su u tim knjigama glasove, kojih nije poznavao tadanji njihov jezik, tako su napose zamijenili starosloven-

ske nosne glasove ж i ѣ čistim glasovima u i e . Glas ѣ su pridržali, ali budući da su ga u nekim krajevima izgovarali ko i a u drugim ko e , zamijenjivali su ga rado i sa ovim glasovima. Znak glasa $\text{ѣ}=\text{ѣ}$ upotrebljavali su za dugo ѣ osobito u svjetskim spomenicima, pa je tako ovaj znak dolazio i mjesto staroga slovenskoga glasa ѣ , ѣ i ѣ kao i mjesto starih slovenskih glasova ja , dapače u nekim spomenicima 17. i 18. vijeka i mjesto glasa j .

Činjenica, što su Hrvati primili od učenika braće Ćirila i Metoda samo glagolskim pismom napisane knjige, najjasnije potvrđuje, da braća Ćiril i Metod i njihovi učenici, dok nijesu došli na dvor cara bugarskoga Simeona, nijesu ni pisali drugim pismom no glagolskim i da je glagolsko pismo nedvojbeno najstarije slavensko pismo. Ćirilica izumljena je naknadno u Bugarskoj za cara Simeona možda od učenika Ćirila i Metoda Klimenta, jer je bugarski car Simeon uopće nastojao reformirati slavensku knjigu, pa je tom zgodom zamijenio i glagolsko pismo, koje su sobom donijeli učenici svete braće iz Moravske i Panonije u Bugarsku i koje je on držao nespretnim, sa ćirilskim. Ćirilsko se je pismo kasnije raširilo iz Bugarske u Srbiju i Rusiju, dapače i među Hrvate u Bosni i južnoj Dalmaciji, do čim se je glagolsko pismo sačuvalo jedino kod Hrvata u nekim krajevima (u sjevernoj Dalmaciji, na otoku Krku i u Vinodolu) sve do prvih decenija 19. vijeka (do tako zvanoga ilirskoga pokreta).

Jezik je u crkvenim knjigama ostao prilično jednoličan sve do 17. vijeka, dok se nije počelo raditi o popravku crkvenih knjiga, koje su se upotrebljavale u slavenskom jeziku u rimokatoličkoj crkvi. Na popravku tih knjiga radio je najviše franjevac Rafael Levaković, rodom Jaskanac. Nu on ne mogavši se više pravo orientirati o prvotnom jeziku, na koji su bili crkvene slavenske knjige prevedene, nadalje općeci mnogo u Rimu s ruskim unijatima i znajući da je jedino Rusija slobodna i moćna država, gdje se goji slavensko crkveno bogoslužje, stao je u crkvene hrvatske knjige unositi mnoge rusizme, držeći ovakav jezik boljim od jezika, kojim su bile napisane starije hrvatske crkvene knjige. Za Levakovićevim primjerom povelu su se i kasniji izdavači crkvenih hrvatskih knjiga kao Josip Patrić i Matija Karaman.

Jezik, kojim su napisani glagolski spomenici, koji ne spadaju među strogo crkvene knjige, jest čisti narodni hrvatski

jezik. Većina takovih hrvatskih glagolskih spomenika napisana je čakavskim narječjem, za koje možemo reći, da je bilo književno narječje naših popova glagolaša. Ali pored čakavskoga narječja nalazimo u hrv. glagolskim spomenicima i štokavsko narječje (u nekim dalmatinskim, a možda i bosanskim iz 17. i 18. vijeka) ikavskoga izgovora i mješavinu kajkavskoga i čakavskoga narječja (u nekim istarskim, a možda i hrvatskim).

Pravopis u hrvatskim glagolskim spomenicima nije dotjeran, imade sve one nedostatke, što ih nalazimo i u starim slovenskim glagolskim spomenicima. Dakako da su se neki pisci trsili pisati i sa nešto dotjeranijim pravopisom, ali dotjerao ga ipak nije nitko.

Prva je nevolja, što ne imade glagolski pravopis osobito u starijim spomenicima posebnih znakova za prejetovane samoglasne, tako ne dolazi glas *j* ispred glasova *a*, *e* i *i*, dapače u tuđim riječima ni ispred glasa *o* i *u*. U domaćim se riječima međutim nalazi za glasove *ju* redovno posebni znak. Štoga držim, da ovaj nedostatak glagolskih originala moramo u današnjim našim latinskim transkripcijama ispraviti, t. j. da imamo pisati znak *j* na svim onim mjestima, na kojima ga izostavlja glagolski naš pravopis radi svoje nesavršenosti. Međutim imade i takovih glagolskih hrv. spomenika, koji na takovim mjestima bilježe znak *j*, osobito ga nalazimo u spomenicima 17 i 18. vijeka, neki dapače upotrebljavaju za latinski znak *j* glagolski znak Δ , koji se inače upotrebljava najradije za stari slovenski glas č .

Druga je nevolja, što ne imadu hrv. glagolski spomenici posebnih znakova za glasove *lj*, *nj* i *rj*. Većina hrv. glagolskih spomenika upotrebljava za te glasove samo pismena *l*, *n*, i *r* drugi si spomenici pomažu tako, da iza znakova *l*, *n* i *r* među znak apostrofa, a treći među iza *l*, *n* i *r* znak *j*.¹⁾ I ovaj nedostatak hrv. glagolskih rukopisa valja u današnjim transkripcijama ispraviti.

Treća je nevolja sa glagolskim znakom Δ . Taj znak dolazi redovno, košto je već gore rečeno, mjesto dugoga *é* ili *ja*, a ovakovo dugo *é* dolazi ili mjesto staroga slovenskoga glasa č ili a ili *e*. Obično je lako pogoditi, gdje taj znak stoji mjesto *é* i gdje stoji mjesto *ja*, ali nije uvijek. Imade spomenika i riječi, gdje mi apsolutno za sada ne možemo odlučiti, dok ne proučimo temeljito starije naše dijalekte, iz kojih polaze ti spo-

menici, imademo li ovaj znak čitati kao *é* ili *ja*, tako ne možemo za sada nigdje pouzdano odlučiti, imademo li čitati *jéti* ili *jati*, *jézik* ili *jazik*.

Glagolski znak za glas *i* moramo katkada iza samoglasa čitati i ko glas *j*.

Velika je nevolja jošte u hrvatskim glagolskim spomenicima sa znakom poluglasa sve do prve polovice 16. vijeka. Od druge polovice 16. vijeka ne dolazi redovno taj znak ni u kojem hrv. glagolskom spomeniku svjetovnoga sadržaja. On dolazi od toga vremena samo još u strogo crkvenim knjigama, t. j. u onima, koje i nijesu napisane hrvatskim jezikom, već jezikom starim slovenskim, dotjeranim prama hrvatskomu izgovoru (od 17. vijeka i sa više ili manje rusizama).

Nastaje pitanje, da li se je taj poluglas izgovarao u krajevima, iz kojih dolaze hrv. glagolski spomenici. Kako su krajevi, iz kojih su nam se sačuvali hrv. glagolski spomenici, pretežno čakavski ili barem su bili onda čakavski, kada se je ondje upotrebljavalo glagolsko pismo, i kako do danas ne imademo potvrde, da se je u historijsko doba u čakavskom dijalektu upotrebljavao poluglas, držim, da se taj znak nije izgovarao u hrv. glag. spomenicima i da se ne imade ni danas čitati osim jedino u riječima i oblicima, za koje se jasno vidi, da su uzeti iz crkvenih glag. knjiga i u spomenike svjetovnoga sadržaja. Ja uopće držim, da se je taj znak uvukao u hrv. glag. spomenike iz strogo crkvenih knjiga kao posve suvišni balast. Stoga i držim, da ne bi trebalo toga znaka u današnjim našim transkripcijama ni prepisivati (osim jedino u oblicima, za koje se jasno vidi, da su uzeti iz crkvenih knjiga) ili najviše, što bi trebalo učiniti, mogli bi na onim mjestima, gdje se je u rukopisima sačuvao taj suvišni znak, metnuti posebni znak, možda apostrof, da sjetimo čitatelja na suvišni znak poluglasa u rukopisu.

U *baščanskoj* ploči nalazimo dva znaka za poluglas, od kojih jedan (*ḡ*) dolazi jednom (u primjeru *vḡ tḡ dni*) mjesto staroga slovenskoga glasa (*ḡ*) i taj valja čitati ondje onako, kako čitamo st. slov. glas (*ḡ*²).

U današnjem hrvatskom jeziku poznamo poluglas samo u nekim kajkavskim narječjima (kao u delničkom, broskom na Kupi, ravnogorskom i t. d.) i u štokavskom u nekim mjestima u Crnoj gori.

Uza sve pomenute nedostatke, što ih nalazimo u pravopisu hrv. glagolskih spomenika, držim ipak, da je pravopis u

tim spomenicima bio odlučno najbolji od svih hrvatskih pravopisa, što ih nalazimo u hrvatskoj knjizi do Gajeva pravopisa, jer je on jedini bio slavenski ili hrvatski, dok su svi ostali hrvatski pravopisi bili tuđi ili talijanski ili njemački ili mađarski. Stoga me upravo iznenađuje tvrdnja nekih naših ljudi, koji su zavirili u hrv. glagol. knjigu, da se ne mogu naši glag. spomenici vjerno transkribovati latinskim pismenima, već da ih valja transkribovati ćirilicom, dok sasvim mirno transkribuju današnjim hrvatskim pravopisom gotovo sve rukopise, koji su napisani onim tuđim pravopisom. Ja u toj njihovoj tvrdnji nazrijevam slabo razumjevanje hrvatskih glagolskih spomenika, koje dakako dolazi samo odatle, što se nijesu htjeli potruditi, da prouče spomenike, o kojima ipak pišu i govore.

Na koncu moram pripomenuti, da se hrvatsko glagolsko pismo razlikuje od glagolskoga pisma, kojim su pisali svoje knjige braća Ćiril i Metod i njihovi učenici i koje se zove staro slovensko (bugarsko) glagolsko pismo. Staroslovensko glagolsko pismo imade okrugli oblik, dočim imade hrvatsko uglasti. Kada se je ta promjena okrugloga oblika u uglasti oblik dogodila, ne da se tačno ustanoviti, jer ne imademo hrvatskih glagolskih originalnih spomenika do početka 12. vijeka (1120.), kada vidimo, da je bio taj proces već u glavnom obavljen. Dakle moralo se je to dogoditi u 10. ili 11. vijeku. Svakako nam ta činjenica dokazuje, da su već najstariji hrvatski popovi glagolaš pazili vrlo mnogo na vanjski oblik svojih crkvenih knjiga, pa su u povodu toga mijenjali starije okruglo pismo u uglasto, a možda je tomu doprinijelo nešto novije modernije gotsko pismo, koje se razlikuje od starijega okrugloga latinskoga pisma svojim uglatim oblikom. Možda je bio uglasti oblik hrv. glagolskoga pisma i razlogom, da su ga neki protivnici slavenske liturgije u Hrvata ponovno puta nazivali gotskim pismenima.

Međutim mi u samom hrvatskom narodu ne nalazimo od početka do kraja glagolskoga pisma jednolično pismo. Mi razlikujemo u hrv. glagolskom pismu dvije glavne vrste ili dva glavna načina pisanja, tako zvano ustavno i brzopisno ili kurzivno pismo. Razlika je između jednoga i drugoga pisma po prilici onakva, kakva je između ustavne ćirilice i bosanske bukvice ili današnje brzopisne ćirilice. Ustavnom glagolicom napisane su sve strogo crkvene knjige, kao misali, brevijari, evanđelja, psaltiri i neki molitvenici. Osim strogo crkvenih knjiga napisani su ustavnom glagolicom i malo ne svi najstariji spo-

menici svjetskoga sadržaja skoro sve do početka 16. vijeka. Svi ostali spomenici, a tih imade razmjerno znatno više no onih spomenutih, napisani su kurzivnom glagolicom.

Dok opažamo, da je hrvatska ustavna glagolica malo ne uvijek jednaka ostala, vidimo, da se je kurzivna glagolica od 15. do 19. vijeka dosta mijenjala. Spomenici 15. i donekle spomenici prve polovice 16. vijeka predočuju nam takovu kurzivu, koja čini prijelaz od ustavnoga pisma do prave kurzive, dočim nam spomenici 16. i kasnijih vijekova predočuju pravu kurzivu. Što su kurzivni spomenici stariji, to su pomnjevije i ljepše napisani. U spomenicima 18. vijeka opažamo, da miješaju među glagolska slova i pojedina latinska, kao *o, e, i, m*.

Međutim imadu osobito kurzivni glagolski spomenici i svojih lokalnih osobina. Drukčiji karakter imadu oni, koji su napisani u Istri, drukčiji oni, koji su napisani na otoku Krku, drukčiji oni, koji su napisani u Vinodoju, drukčiji oni, koji su napisani u karlovačkom ili jaskanskom kotaru, a drukčiji oni koji su napisani u Dalmaciji. Već po tim lokalnim osobinama možemo odrediti svakomu spomeniku, koji je kurzivnom glagolicom napisan, od prilike kraj, u kom je mogao nastati, ako i ne ćemo moći odrediti tačno mjesto njegova postanja.

Do danas je iz stare hrvatske glagolske literature vrlo malo štampano, pa je tako ostao jedan znameniti dio kulturne povijesti hrvatskoga naroda sve do danas zastrt gustom tamom nepoznavanja, a i ono, što se je izdavalo, nije se izdavalo onako, kako bi trebalo, da se učini hrvatsku glagolsku knjigu pristupačnom najširim slojevima hrvatskoga naroda.

Ivan Kukuljević Sakcinski izdao je hrvatske glagolske spomenike u Acta croatica starom slovenskom glagolicom, kakovom oni nijesu napisani, Jagić u svojoj čitanci za više gimnazijske razrede ustavnom hrvatskom glagolicom i takove spomenike, koji su pisani originalno kurzivnom, Jagić, Rački, Šurmin i Milčetić ćirilicom, a Mažuranić latinicom, ali nije prilagodio stariji pravopis današnjemu.

Svakako bilo bi već vrijeme, da se i kod izdavanja hrvatskih glagolskih spomenika uvede neki sistem. Hrvatski glagolski spomenici imali bi se jedino u naučne svrhe štampati u onakovom obliku, kakav imadu u originalu, t. j. svi strogo crkveni spomenici i najstariji svjetovni ustavnom glagolicom, a ostali svjetovni kurzivnom glagolicom. Za kurzivnu glagolicu imala bi se istom slova lijevati, jer se ovakovom glagolicom

nijesu dosada štampali hrv. glagolski spomenici. No kako imade hrvatske glagolske kurzive vrlo različite sa lokalnim i vremenskim diferencijama, predložio bih, da se odabere za štampu kurziva iz druge polovice 16. vijeka i to iz Vinodola, po prilici onakova, kakovu nalazimo u rukopisu vinodolskoga zakona koji se čuva u kr. sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Takvu kurzivu predložio bih, jer je nekako u sredini među najraznovrsnijima, što se do nas sačuvaše, i što bi se prema njoj najlakše čitali svi glagolski kurzivni napisani rukopisi.

U koliko bi se glagolski hrv. spomenici svjetovnoga sadržaja štampali za širu publiku, preporučio bih, da se svi štampaju latinicom i da se pravopis dotjera prema današnjemu, i to s razloga, što je latinica postala općenitim hrvatskim pismom košto je bila u staro vrijeme glagolica ili drugim riječima, što je latinica kod nas zamijenila i u lijepoj knjizi i u običnom životu posvema nekadanje glagolsko pismo.

Da su ovakova neispravna izdanja hrv. glagolskih spomenika mogla nastati, kakova su se u nas makar i sporadično javljala, nalazim ove razloge, što prije svega nijesu izdavači dotičnih spomenika poznavali ni hrv. glagolske knjige ni hrv. glagolskoga pravopisa i što, košto i njihova izdanja dokazuju (osim vinodolskoga zakona), nijesu redovno znali valjano ni hrv. glagolskih spomenika čitati, pa su se zadovoljavali, da slovo po slovo prepisu i prepuštali onda drugima, da si dalje glavu razbijaju s onim, što su oni teškom mukom odgonetnuli.

¹⁾ Katkada podvostručuju osobito znakove *l* i *n*, kada imadu značiti *lj* i *nj*.

²⁾ Dva znaka za poluglas nalazimo još u nekim starim hrv. spomenicima do 13. vijeka.

IV. Crkvene knjige.

Naši popovi glagolaši i svjetovni i kaluđeri prepisivali su marljivo crkvene knjige, jer ih je svaka crkva barem župna i svaki samostan morao imati. Rukopisne crkvene knjige upotrebljavale su se mnogo i onda, kada je bilo knjigotiskarstvo uvedeno i kada su se počele štampati glagolske crkvene knjige. Prema tomu iščekivali bi mi, da bi moralo i danas biti sva sila ovakovih crkvenih glagolskih rukopisnih knjiga. Nu tomu nije tako. Zub vremena, pa nepogodne prilike, u kojima je hrvatski narod živio, osobito provale turske s jedne strane, a s druge